כיתה י' | תנ"ך | שיעור 4 מתוך 6 | 45 דק' | שמות כב, א-ל

ממלכתי: מעמד הר סיני ופרשת משפטים (שמות יט-כד) נלמדים בחטיבה העליונה בלימודי התנ"ך (קריאה צמודה, עיון בחוק המקראי ודיון ערכי); יש לבדוק מול תכנית הבגרות העדכנית ובחירת בית הספר. חמ"ד: לימוד חומש עם פרשנים (רש"י, רמב"ן, אבן עזרא, ספורנו, אור החיים ומדרש); הפרשנות מסומנת כפרשנות. יש לבדוק מול התכנון השנתי של בית הספר.

בין גנב לשומר, ובין חזק לחלש: "כי חנון אני"

🎯 מטרות השיעור

- התלמידים יתארו את שני חלקי הפרק: דיני גנבה, נזקי אש ושומרים (א-יד), ומצוות חברתיות כלפי הגר, היתום, האלמנה והעני (כ-כו)
- התלמידים ינתחו את הנימוקים שהתורה נותנת למצוות החברתיות ("כי גרים הייתם", "כי חנון אני") בעזרת רש"י, רמב"ן וספורנו
- התלמידים ידונו בשאלה מה חברה חייבת לחלשים בה, ומה ההבדל בין חוק שאוכפים בבית דין לבין חובה שה' "שומע" עליה

❓ השאלה הגדולה של השיעור

מי שומע את הצעקה של מי שאין לו מי שיצעק בשבילו?

על הגר, היתום והאלמנה אומרת התורה: "כִּי אִם־צָעֹק יִצְעַק אֵלַי, שָׁמֹעַ אֶשְׁמַע צַעֲקָתוֹ" (כב, כב), ועל העני שמשכן את בגדו: "וְשָׁמַעְתִּי כִּי־חַנּוּן אָנִי" (כו). אלה מצוות שקשה לאכוף בבית משפט, ולכן התורה מעמידה מאחוריהן את ה' עצמו. השאלה היא מה זה אומר על אחריותה של חברה.

🧪 פתיחה

מציגים שלוש דמויות: עולה חדשה שלא מבינה את השפה, ילד שאיבד את הוריו, אדם שנכנס לחובות. שואלים בזוגות: "מה הדבר הכי קשה לכל אחד מהם? ממה הוא חושש?" אחרי שיתוף קצר: בפרק כב התורה מתייחסת לשלוש הדמויות האלה בשמן.

📖 הסבר למורה

החלק הראשון של הפרק ממשיך את דיני הנזיקין: גנב שנתפס בעת פריצה ("אִם־בַּמַּחְתֶּרֶת יִמָּצֵא הַגַּנָּב"), גנב שמשלם כפל, אש שיצאה ושרפה שדה של אחר ("שַׁלֵּם יְשַׁלֵּם, הַמַּבְעֵר אֶת־הַבְּעֵרָה"), ודיני השומרים: מי ששומר על כסף, כלים או בהמה של חברו, ומתי הוא אחראי. הדינים בנויים על מידת האחריות: לפי חז"ל, מי שקיבל תשלום על השמירה ("וְאִם־גָּנֹב יִגָּנֵב, מֵעִמּוֹ--יְשַׁלֵּם") אחראי יותר משומר בחינם.

המפנה (כ-כו): בבת אחת התורה עוברת מרכוש לאנשים: "וְגֵר לֹא־תוֹנֶה, וְלֹא תִלְחָצֶנּוּ: כִּי־גֵרִים הֱיִיתֶם, בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם". אחריו היתום והאלמנה, ואחריהם העני: "אִם־כָּסֶף תַּלְוֶה אֶת־עַמִּי, אֶת־הֶעָנִי עִמָּךְ--לֹא־תִהְיֶה

לוֹ, בְּנֹשֶׁה". ומי שלקח את בגדו של העני כמשכון ישיב אותו "עַד־בֹּא הַשֶּׁמֶשׁ", כי "בַּמֶּה יִשְׁכָּב".

בכל המצוות האלה הנימוק הוא רגשי ואישי: זיכרון ("כי גרים הייתם") ואמפתיה ("במה ישכב"). העונש אינו בבית דין אלא בידי שמים: "וְחָרָה אַפִּי". הפרק מסתיים במצוות של קדושה: כבוד לדיינים ולנשיא, ביכורים ובכורות, ו"וְאַנְשֵׁי־קֹדֶשׁ, תִּהְיוּן לִי".

📜 הפסוקים (מכון ממרא, נוסח מנוקד)

שמות פרק כב, פסוקים א-יד

(א) אִם־בַּמַּחְתֶּרֶת יִמָּצֵא הַגַּנָּב, וְהֻכָּה וָמֵת--אֵין לוֹ, דָּמִים.

(ב) אִם־זָרְחָה הַשֶּׁמֶשׁ עָלָיו, דָּמִים לוֹ: שַׁלֵּם יְשַׁלֵּם--אִם־אֵין לוֹ, וְנִמְכַּר בִּגְנֵבָתוֹ.

(ג) אִם־הִמָּצֵא תִמָּצֵא בְיָדוֹ הַגְּנֵבָה, מִשּׁוֹר עַד־חֲמוֹר עַד־שֶׂה--חַיִּים: שְׁנַיִם, יְשַׁלֵּם.

(ד) כִּי יַבְעֶר־אִישׁ, שָׂדֶה אוֹ־כָרֶם, וְשִׁלַּח אֶת־בְּעִירֹה, וּבִעֵר בִּשְׂדֵה אַחֵר--מֵיטַב שָׂדֵהוּ וּמֵיטַב כַּרְמוֹ, יְשַׁלֵּם.

(ה) כִּי־תֵצֵא אֵשׁ וּמָצְאָה קֹצִים, וְנֶאֱכַל גָּדִישׁ, אוֹ הַקָּמָה, אוֹ הַשָּׂדֶה--שַׁלֵּם יְשַׁלֵּם, הַמַּבְעִר אֶת־הַבְּעֵרָה.

(ו) כִּי־יִתֵּן אִישׁ אֶל־רֵעֵהוּ כֶּסֶף אוֹ־כֵלִים, לִשְׁמֹר, וְגֻנַּב, מִבֵּית הָאִישׁ--אִם־יִמָּצֵא הַגַּנָּב, יְשַׁלֵּם שְׁנָיִם.

(ז) אִם־לֹא יִמָּצֵא הַגַּנָּב, וְנִקְרַב בַּעַל־הַבַּיִת אֶל־הָאֱלֹהִים: אִם־לֹא שָׁלַח יָדוֹ, בִּמְלֶאכֶת רֵעֵהוּ.

(ח) עַל־כָּל־דְּבַר־פֶּשַׁע עַל־שׁוֹר עַל־חֲמוֹר עַל־שֶׂה עַל־שַׂלְמָה עַל־כָּל־אֲבֵדָה, אֲשֶׁר יֹאמַר כִּי־הוּא זֶה--עַד הָאֱלֹהִים, יָבֹא דְּבַר־שְׁנֵיהֶם: אֲשֶׁר יַרְשִׁיעֻן אֱלֹהִים, יְשַׁלֵּם שְׁנַיִם לְרֵעֵהוּ.

(ט) כִּי־יִתֵּן אִישׁ אֶל־רֵעֵהוּ חֲמוֹר אוֹ־שׁוֹר אוֹ־שֶׂה, וְכָל־בְּהֵמָה--לִשְׁמֹר; וּמֵת אוֹ־נִשְׁבַּר אוֹ־נִשְׁבָּה, אֵין רֹאֶה.

(י) שְׁבֻעַת ה', תִּהְיֶה בֵּין שְׁנֵיהֶם--אִם־לֹא שָׁלַח יָדוֹ, בִּמְלֶאכֶת רֵעֵהוּ; וְלָקַח בְּעָלָיו, וְלֹא יְשַׁלֵּם.

(יא) וְאִם־גָּנֹב יִגָּנֵב, מֵעִמּוֹ--יְשַׁלֵּם, לִבְעָלָיו.

(יב) אִם־טָרֹף יְטֹרַף, יְבִאֵהוּ עֵד: הַטְּרֵפָה, לֹא יְשַׁלֵּם.

(יג) וְכִי־יִשְׁאַל אִישׁ מֵעִם רֵעֵהוּ, וְנִשְׁבַּר אוֹ־מֵת; בְּעָלָיו אֵין־עִמּוֹ, שַׁלֵּם יְשַׁלֵּם.

(יד) אִם־בְּעָלָיו עִמּוֹ, לֹא יְשַׁלֵּם: אִם־שָׂכִיר הוּא, בָּא בִּשְׂכָרוֹ.

שמות פרק כב, פסוקים יט-ל

(יט) זֹבֵחַ לָאֱלֹהִים, יָחֳרָם--בִּלְתִּי לַה', לְבַדּוֹ.

(כ) וְגֵר לֹא־תוֹנֶה, וְלֹא תִלְחָצֶנּוּ: כִּי־גֵרִים הֱיִיתֶם, בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם.

(כא) כָּל־אַלְמָנָה וְיָתוֹם, לֹא תְעַנּוּן.

(כב) אִם־עַנֵּה תְעַנֶּה, אֹתוֹ--כִּי אִם־צָעֹק יִצְעַק אֵלַי, שָׁמֹעַ אֶשְׁמַע צַעֲקָתוֹ.

(כג) וְחָרָה אַפִּי, וְהָרַגְתִּי אֶתְכֶם בֶּחָרֶב; וְהָיוּ נְשֵׁיכֶם אַלְמָנוֹת, וּבְנֵיכֶם יְתֹמִים.

(כד) אִם־כֶּסֶף תַּלְוֶה אֶת־עַמִּי, אֶת־הֶעָנִי עִמָּךְ--לֹא־תִהְיֶה לוֹ, כְּנֹשֶׁה; לֹא־תְשִׂימוּן עָלָיו, נֶשֶׁךְ.

(כה) אִם־חָבֹל תַּחְבֹּל, שַׂלְמַת רֵעֶךָ--עַד־בֹּא הַשֶּׁמֶשׁ, תְּשִׁיבֶנּוּ לוֹ.

(כו) כִּי הִוא כְסוּתָהּ לְבַדָּהּ, הִוא שִׂמְלָתוֹ לְעֹרוֹ; בַּמֶּה יִשְׁכָּב--וְהָיָה כִּי־יִצְעַק אֵלַי, וְשָׁמַעְתִּי כִּי־חַנּוּן אָנִי.

(כז) אֱלֹהִים, לֹא תְקַלֵּל; וְנָשִׂיא בְעַמְּךָ, לֹא תָאֹר.

(כח) מְלֵאָתְךָ וְדִמְעֲךָ, לֹא תְאַחֵר; בְּכוֹר בָּנֶיךָ, תִּתֶּן־לִי.

(כט) כֵּן־תַּעֲשֶׂה לְשֹׁרְךָ, לְצֹאנֶךָ: שִׁבְעַת יָמִים יִהְיֶה עִם־אִמּוֹ, בַּיּוֹם הַשְּׁמִינִי תִּתְּנוֹ־לִי.

(ל) וְאַנְשֵׁי־קֹדֶשׁ, תִּהְיוּן לִי; וּבָשָׂר בַּשָּׂדֶה טְרֵפָה לֹא תֹאכֵלוּ, לַכֶּלֶב תַּשְׁלִכוּן אֹתוֹ.

שם ה' מובא בכתיב ה'. פסוקים טו-יח (דיני מפתה, מכשפה ועוד) אינם מודפסים בדף זה; הם בקישור למכון ממרא למטה, והמורה יחליט אם ואיך לעסוק בהם.

⚖️ כתוב / מפרשים

בצד אחד מה שכתוב בפסוק, ובצד השני פירוש. הפירוש הוא דרך אחת להבין, לא חלק מהפסוק.

📜 **כתוב:** "אִם־בַּמַּחְתֶּרֶת יִמָּצֵא הַגַּנָּב, וְהֻכָּה וָמֵת--אֵין לוֹ, דָּמִים" (שמות כב, א)

💭 **מפרשים:** רש"י: הגנב שבא במחתרת יודע שבעל הבית יגן על ממונו, ולכן מניחים שהוא מוכן גם להרוג. מכאן הכלל: "אִם בָּא לְהָרְגְךָ, הַשְׁכֵּם לְהָרְגוֹ" (רש"י כב, א).

📜 **כתוב:** "כִּי־גֵרִים הֱיִיתֶם, בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם" (שמות כב, כ)

💭 **מפרשים:** רש"י: מי שמונה את הגר, הגר יכול להשיב לו "אף אתה מגרים באת", ו"מוּם שֶׁבְּךָ אַל תֹּאמַר לַחֲבֵרְךָ". הרמב"ן חולק ומציע נימוק אחר: ה' ראה את הלחץ במצרים, "כִּי אֲנִי רוֹאֶה דִּמְעַת הָעֲשׁוּקִים" (רמב"ן כב, כ).

📜 **כתוב:** "אֶת־הֶעָנִי עִמָּךְ" (שמות כב, כד)

💭 **מפרשים:** "הֱוֵי מִסְתַּכֵּל בְּעַצְמְךָ כְּאִלּוּ אַתָּה עָנִי" (רש"י כב, כד). ועל "לא תהיה לו כנשה": אם אתה יודע שאין לו, "אַל תְּהִי דּוֹמֶה עָלָיו כְּאִלּוּ הִלְוִיתוֹ", כלומר אל תביישו.

📜 **כתוב:** "וְהָיָה כִּי־יִצְעַק אֵלַי, וְשָׁמַעְתִּי כִּי־חַנּוּן אָנִי" (שמות כב, כו)

💭 **מפרשים:** ה' "חוֹנֵן וּמְקַבֵּל תְּחִנַּת כָּל אָדָם" (רמב"ן כב, כו) גם אם אינו הגון, כדי שלא יחשוב המלווה שרק לצדיק צריך להשיב את המשכון. ספורנו מוסיף שה' מעניק לאדם יותר מצרכיו, "כְּדֵי שֶׁתּוּכַל לְפַרְנֵס בּוֹ אֲחֵרִים" (ספורנו כב, כו).

👩‍🏫 מהלך השיעור (45 דקות)

חומרים: תנ"ך (או דף הפסוקים מהעמוד הזה), מצגת, דף עבודה, לוח

1. פתיחה: שלוש דמויות, ממה הן חוששות? (5 דקות)
2. קריאה מודרכת: כב, א-יד, טבלת "מי אחראי?" (גנב, מבעיר, שומר חינם, שומר שכר) (10 דקות)
3. עיון בזוגות: כב, כ-כו, הגר, היתום, האלמנה והעני, ומה הנימוק לכל מצווה (10 דקות)
4. כתוב / מפרשים: רש"י מול רמב"ן על "כי גרים הייתם"; "כי חנון אני" (10 דקות)
5. דיון: חוק שאוכפים מול חובה מוסרית שה' "שומע" עליה (7 דקות)
6. סיכום וכרטיס יציאה (3 דקות)

💬 שאלות לדיון

הבנה (מה כתוב?)

1. מה ההבדל בין גנב שנתפס במחתרת בלילה לבין גנב שנתפס "אם זרחה השמש עליו" (כב, א-ב)?
2. מה צריך לעשות מי שלקח בגד של עני כמשכון, ומדוע (כב, כה-כו)?

פרשנות (מה זה אומר?)

1. מה ההבדל בין נימוק רש"י לנימוק הרמב"ן ל"כי גרים הייתם בארץ מצרים"?
2. למה לדעתכם העונש על עינוי יתום ואלמנה הוא "וחרה אפי" ולא עונש של בית דין?

הערכה (מה דעתי?)

1. "הוי מסתכל בעצמך כאלו אתה עני": איך העיקרון הזה יכול לשנות את היחס לאנשים במצוקה כלכלית?
2. מי הם "הגר, היתום והאלמנה" של החברה הישראלית היום? מה חובתנו כלפיהם?

🏁 סיכום השיעור

פרק כב מתחיל בנזקי ממון ובאחריות השומרים, ועובר אל מי שאין לו כוח: הגר, היתום, האלמנה והעני. הנימוקים אינם משפטיים אלא זיכרון ואמפתיה: "כי גרים הייתם", "במה ישכב". ה' מעמיד את עצמו כמי ששומע את הצעקה, ובכך מלמד שחברה צודקת נמדדת ביחסה אל החלש ביותר.

🎟️ כרטיס יציאה (2 דקות)

השלימו: "המצווה מפרק כב שהכי נוגעת בי היא _____, כי _____."

🧭 התאמה לפי זרם

השיעור מתאים לשני הזרמים. ההבדל בדגשים:

ממלכתי

- קריאה משפטית: עיקרון האחריות לפי מידת השליטה והתמורה (שומר חינם / שומר שכר) והשוואה לדיני השומרים במשפט הישראלי.
- קריאה ספרותית: המעבר החד מרכוש לאנשים (כא-כו) והנימוקים הרגשיים ("במה ישכב").
- דיון ערכי פתוח: יחס לזרים, לפליטים ולעולים, וריבית והלוואות לאנשים במצוקה.
- "כי גרים הייתם" כזיכרון היסטורי המעצב מוסר: איך זיכרון קולקטיבי משפיע על חוקים.

ממלכתי-דתי (חמ"ד)

- רש"י כב, א: "אִם בָּא לְהָרְגְךָ, הַשְׁכֵּם לְהָרְגוֹ" (סנהדרין עב), ודין רודף.
- מחלוקת רש"י ורמב"ן על "כי גרים הייתם": "מוּם שֶׁבְּךָ אַל תֹּאמַר לַחֲבֵרְךָ" מול "אֲנִי רוֹאֶה דִּמְעַת הָעֲשׁוּקִים".
- רש"י כב, כד: "את עמי" וסדר העדיפויות בהלוואה ובצדקה (עני קודם, ועניי העיר קודמים), ו"לא תהיה לו כנשה", איסור הלבנת פנים.
- רמב"ן וספורנו על "כי חנון אני": מידת החסד כמידה שה' מצפה מהאדם ללכת בה.

💡 הערות למורה

פסוקים טו-יח אינם מודפסים בדף הפסוקים; אם בוחרים לעסוק בהם, מומלץ לעשות זאת בקצרה ובאופן עקרוני. בהלוואה ובמשכון כדאי להסביר לתלמידים מה היה "משכון" ולמה בגד היה דבר יקר. אפשר לקשר את דין הגנב לשיעור הקודם ("לא תגנב"). למתקשים: דף עם תמיכה.

📝 בדף העבודה

טבלת האחריות (גנב, מבעיר, שומר), דין המחתרת לפי רש"י, הגר והיתום, רש"י מול רמב"ן, העני והמשכון, שאלה בסגנון בגרות ומחוון. יש גם גרסה עם תמיכה.

מקורות

- שמות כב (מכון ממרא)
- רש"י על שמות כב, א (ספריא)

- רש"י על שמות כב, כ (ספריא)
- רש"י על שמות כב, כד (ספריא)
- רמב"ן על שמות כב, כ (ספריא)
- רמב"ן על שמות כב, כו (ספריא)
- ספורנו על שמות כב, כו (ספריא)

מחוון: בין גנב לשומר, ובין חזק לחלש: "כי חנון אני"

1. גנב: "שְׁנַיִם, יְשַׁלֵּם", כפל. מבעיר: "שַׁלֵּם יְשַׁלֵּם, הַמַּבְעֵר אֶת־הַבְּעֵרָה", את כל הנזק. שומר חינם: אינו משלם אם נשבע ש"לֹא שָׁלַח יָדוֹ, בִּמְלֶאכֶת רֵעֵהוּ". שומר בהמה שנגנבה ממנו (בשכר): "וְאִם־גָּנֹב יִגָּנֵב, מֵעִמּוֹ--יְשַׁלֵּם, לִבְעָלָיו".
2. הגנב שבא בלילה במחתרת מניח שבעל הבית יעמוד מולו, ולכן הוא מוכן להרוג; מותר לבעל הבית להגן על עצמו: "אִם בָּא לְהָרְגְךָ, הַשְׁכֵּם לְהָרְגוֹ". כשהשמש זרחה עליו, כלומר כשברור שאינו בא להרוג, "דמים לו", ואסור להרגו.
3. רש"י: נימוק חברתי, מי שהיה בעצמו גר לא יבזה גר, "מוּם שֶׁבְּךָ אַל תֹּאמַר לַחֲבֵרְךָ". רמב"ן: נימוק תאולוגי, ה' ראה את הלחץ במצרים והעניש את מצרים, וכך יגן על הגר: "אֲנִי רוֹאֶה דִּמְעַת הָעֲשׁוּקִים". הערכה אישית מנומקת.
4. בשני המקרים הנימוק הוא אמפתיה (הגר: "כי גרים הייתם"; העני: "במה ישכב") וה' שומע את הצעקה ("שָׁמֹעַ אֶשְׁמַע צַעֲקָתוֹ"; "וְשָׁמַעְתִּי כִּי־חַנּוּן אָנִי"). אצל היתום והאלמנה יש גם עונש מפורש, "וְחָרָה אַפִּי".
5. הפסוק אומר "העני עמך"; רש"י מבין שעל המלווה לראות את עצמו במקומו של העני. הוא מוסיף מבט פנימי של אמפתיה: לא רק לא לקחת ריבית, אלא להבין את מצבו ולא לביישו.
6. כדי שלא יחשוב המלווה שמשכון של אדם לא הגון מותר להחזיק; ה' "חוֹנֵן וּמְקַבֵּל תְּחִנַּת כָּל אָדָם" גם כשאינו הגון. ספורנו: ה' נותן לאדם יותר מצרכיו "כְּדֵי שֶׁתּוּכַל לְפַרְנֵס בּוֹ אֲחֵרִים", ולכן עליו להשיב את המשכון.
7. א. רכוש: דיני הגנב (א-ג), המבעיר (ה) או השומרים (ו-יד), שאלת התשלום ומידת האחריות. אדם: הגר, היתום, האלמנה והעני (כ-כו), שאלת הכבוד והקיום. ההבדל: הראשון נאכף בבית דין ונמדד בכסף; השני פונה למצפון, ועונשו בידי שמים. ב. זיכרון: "כִּי־גֵרִים הֱיִיתֶם, בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם"; רש"י: "מוּם שֶׁבְּךָ אַל תֹּאמַר לַחֲבֵרְךָ", או רמב"ן: "אֲנִי רוֹאֶה דִּמְעַת הָעֲשׁוּקִים". אמפתיה: "בַּמֶּה יִשְׁכָּב"; רש"י: "הֱוֵי מִסְתַּכֵּל בְּעַצְמְךָ כְּאִלּוּ אַתָּה עָנִי". ניקוד מוצע: סעיף א 8 (2 דוגמאות × 2, הסבר ההבדל 4); סעיף ב 12 (שני מפרשים × 4, שני ציטוטים × 2).

פרשנות מסומנת כפרשנות (רש"י, רמב"ן, אבן עזרא, ספורנו, אור החיים ותלמוד בבלי מתוך ספריא). נוסח הפסוקים ממכון ממרא; שם ה' מובא בכתיב ה'. ממלכתי: מעמד הר סיני ופרשת משפטים (שמות יט-כד) נלמדים בחטיבה העליונה בלימודי התנ"ך (קריאה צמודה, עיון בחוק המקראי ודיון ערכי); יש לבדוק מול תכנית הבגרות העדכנית ובחירת בית הספר. חמ"ד: לימוד חומש עם פרשנים (רש"י, רמב"ן, אבן עזרא, ספורנו, אור החיים ומדרש); הפרשנות מסומנת כפרשנות. יש לבדוק מול התכנון השנתי של בית הספר.